

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА І ПАРАДИГМИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто різні аспекти дослідження епістолярію. Обґрунтовано нові підходи до вивчення письменницького листа як форми самовираження особистості.

Важливою складовою частиною всієї літературної спадщини письменника є його епістолярій, найвагоміше першоджерело для рецепції художнього світу митця. Він представляє науковий інтерес не тільки як матеріал для вивчення біографії, але і як оригінальний чинник, у якому відображена вся багатогранність духовного життя письменника, індивідуальні особливості його мислення.

Однією з об'єктивних причин недостатнього вивчення листів як таких і письменницьких зокрема є, і на цьому наголошує більшість дослідників, відсутність праць, присвячених теоретичним питанням епістолографії. На II Міжнародному конгресі україністів було відзначено брак теорії листа в українському літературознавстві [1: 313], хоч, за слушним зауваженням дослідниці з української діаспори О. Копач, "епістолографія – це тепер самостійна повновартісна ділянка літературознавства" [2: 134]. Тому сьогодні винятково важливим видається завдання виробити основні теоретико-методологічні орієнтири цілісно-системного аналізу приватної письменницької кореспонденції, адже епістолярій цей, за словами Ю. Шереха, "замаскований внутрішній діалог автора з власною совістю" [3: 63], надзвичайно багато дає не лише для вірогідного уявлення про перипетії особистого життя митців слова, а й поглиблює наші знання про епоху, про поступ художньої думки, про взаємини між літературними і громадськими діячами.

Складність аналізу епістолярію зумовлюється специфічним характером останнього: одночасно документального і суб'єктивного, що нерідко призводило до розцінювання його дослідниками як другорядного матеріалу. Адже для всієї маргінальної літератури властивий інший підхід до дійсності, інший критерій істинності. Безпосередній зміст листів, їх образні форми оповіді визначають особливе співвідношення суб'єктивного та об'єктивного, часткового і загального. Тому листи, як неповторні творчі прояви, потребують пильної уваги, нових підходів, заслуговують на "окрему жанрову нішу" [4: 38] в мистецькому доробку людства і не лише як матеріал для характеристики автора, а як самостійне художнє явище, як специфічний мистецький феномен.

Аналізуючи стан проблеми, ми зробили висновок, що серед досліджень епістолярної спадщини українських класиків, уже оприлюдненої чи друкованої сьогодні в періодиці, переважну більшість становлять численні коментарі, де даються фактичні відомості про публіковані листи, хто й коли їх віднайшов тощо. Порівняно ґрунтовний аналіз епістолярної спадщини митців та її значення для вивчення особи письменника і його творчості дано в серйозніших працях (типу вступних статей або приміток до академічних видань листів класиків). Здійснена спроба цілісного розгляду епістолярного жанру в українській літературі (М. Назарук [5] та Л. Вашків [6]). На особливу увагу заслуговує дослідження В. Кузьменка [7], який, розкриваючи сутність і функції епістолярію 20 – 50-х років ХХ ст. у літературному процесі, обґрунтовує новий підхід до жанрової концепції епістоли – як до поліфонічного жанрового утворення (літературного та історіографічного вияву одночасно).

Мета нашого дослідження полягає у виявленні змін, що мають місце під час вивчення епістолярію, й обґрунтуванні власних підходів до вивчення письменницького листа як документа найповнішого самовиявлення, і характеру людини, і способу її мислення, й оцінки історичних подій.

Підкреслюючи непересічне значення та важливість попередніх розробок теорії епістолярного жанру, не можна не відзначити, що до недавнього часу автори наукових студій при дослідженні листування як історико-літературного джерела не враховували деяких моментів. Так, скажімо, листи не виокремлювалися з-поміж різноманітних видів і груп документальних джерел, а почасти епістолярні тексти залишалися просто занедбаними, оскільки під виглядом листів розглядалися і такі твори, які зовсім не належать до епістолярного жанру. Водночас у переважній більшості праць недооцінювався характер епістолярного джерела певного етапу в історії суспільства, не враховувалася специфіка введення листування певного періоду в науковий обіг при порушенні конкретно історичного питання.

Нині в галузі теорії епістолографії відбулися певні позитивні зрушення. Маємо на увазі насамперед розробку оригінальної методики датування будь-якого листа на основі формульного аналізу та з урахуванням епістолярних формул у конкретних хронологічних межах [7: 29].

До активу сучасної епістолографії слід віднести також і той незаперечний факт, що епістолярні твори вивчаються нині істориками та медієвістами виключно як один з основних видів письмових джерел, а не в сукупності з різними групами актових матеріалів, як це розглядалось у попередні десятиліття. Водночас листи стали об'єктом дослідження різноманітних наукових дисциплін та галузей: філософії (Л. Гусякова, П. Клакін, М. Коган), історії (В. Сметанін, Ю. Шаповал та ін.), епістології (В. Сметанін), лінгвістики (Т. Зоріна, В. Передрієнко, К. Ленець, М. Пилинський та ін.), психолінгвістики (Ю. Лотман, Т. Дрідзе), культурології (А. Крат, М. Коцюбинська та ін.), народознавства (М. Дмитренко, П. Ротач та ін.), педагогіки (Є. Пасічник, О. Губко та ін.), психології (Г. Костюк та ін.).

Отже, листами письменника науковці цікавляться, як правило, у трьох випадках. Здебільшого цитатами з них послуговуються для підтвердження чи заперечення власної думки, з'ясування історії написання якогось твору або для характеристики певних осіб. Тоді приватна кореспонденція виконує допоміжну функцію. Рідше у

центрі уваги науковця є цикл листів до однієї чи кількох осіб, листи, які стосуються певної проблеми або ж написані у певний період. Вони допомагають простежити невідомі сторінки творчої біографії митця. Оскільки лист є не тільки акцією, а й реакцією на суспільні події, на їх основі можна глибше пізнати епоху, ставлення автора до тих чи інших подій. Третю групу становлять самі публікації листів, що супроводжуються короткими передмовами, які дають інформацію про збирання епістолярію, місце його зберігання, характеристику кола кореспондентів та ін.

Тож, урахувавши всі попередні літературознавчі студії над приватною кореспонденцією, можна констатувати, що на сьогоднішній день ще не існує системних досліджень еволюції епістолярію, які б базувалися на глибокому аналізі теоретичного та текстового матеріалу. А праці, які фрагментарно висвітлюють цю проблему, вимагають коректив. Проблеми стилю епістолярію другої половини ХХ ст. майже не ставилися на порядок денний і не висвітлювались у наукових колах, тому потребують докладного опрацювання і вирішення. Крім того, ця проблемність існує як стосовно індивідуальних стилів, так і загальної еволюції стилю, еволюційно-стильової типології. Така багатоаспектність взаємопов'язаних проблем потребує нових комплексних підходів до дослідження епістолярію, а отже, визначає їх своєчасність і актуальність.

Проаналізувавши всі здійснені параметри дослідження епістолярію, автор статті робить висновок, що на окремий розгляд заслуговує з'ясування жанрової природи епістоли. Свого часу А. Алексєєв писав, що "в навчальних посібниках із риторики і поезики початку ХІХ ст. лист визначався як проміжний вид між діалогом і монологом, як "розмова з відсутнім", яка замінює усне мовлення" [8: 15]. Тут дослідник цитує Н. Греча, який визначив жанрове поняття епістолярію, особливо відзначивши спільні ознаки листа і письмову фіксацію "розмови" [9: 52]. У цій дефініції, з нашої точки зору, найповніше розкривається специфіка епістолярного жанру, бо й справді, епістола монологічна за формою: розповідь тут ведеться від першої особи. За змістом остання також близька до монологу, оскільки автор багато уваги приділяє собі. Але лист – не розмова з самим собою про себе. На відміну від жанрів художньої літератури, листування є прямою розмовою про людину з людиною і розраховане на певну особистість – адресата. У цьому сенсі листування є, по суті, творчістю не тільки індивідуальною, а й колективною, оскільки автор кореспонденції завжди має на увазі особу адресата, своє ставлення до нього, його інтереси, погляди і т.п. Через те листи однієї й тієї ж людини до різних кореспондентів пишуться по-різному. На думку В. Стасова, "кожен лист є портрет" [10: 12], а інший дослідник зазначає, що "загальна тональність приватного листування краще, ніж будь-який інший матеріал, дає нам можливість скласти про письменника, якого ми особисто не знаємо, певне і яскраве уявлення, відчуття самої сутності його особистості, зрозуміти його психологічний, внутрішній світ, увійти з ним у безпосереднє інтимне спілкування; у самому стилі листа, у манері викладу, в його тоні він увесь як на долоні: даремно ще Бюффон сказав, що "за стилем можна пізнати людину" [11: 4].

У процесі дослідження епістолярію другої половини ХХ ст. спостерігається процес поглибленого самопізнання "я" їх автора, його самовизначення у зв'язках з іншими людьми і часом. "Знати себе самого! Найважливіше – це таємниця життя людини, власне її, обманюючись видимістю, зрозуміти найважче. Ніколи не можеш бути упевнений у собі самому" [12: 228]. Підкреслено суб'єктивний характер оцінки, те значення, яке надається автором думкам і почуттям, що змусили взятися за перо, свідчать про певні психологічні зміни у свідомості, передусім художній, оскільки "настав час нової щирості, коли з безпорадністю своїх п'яти почуттів людина без зайвих слів звернулася до своєї власної драми..." [13: 53].

Водночас, на нашу думку, за листами, при уважному їх прочитанні, можна також скласти характеристику і про тих, кому вони адресовані. І не лише за тими відомостями, які вміщені в кореспонденції, але й по тому, яким боком своєї особи автор листа звернений до адресата. Через те на окремий розгляд заслуговує проблема дослідження письменницького епістолярію за адресатно-рецептивною спрямованістю, яка мотивується вимогами теоретико-модульного оновлення української філологічної науки в теперішніх умовах концептуального плюралізму.

Свого часу Ю. Шерех у статті "Кулішеві листи і Куліш у листах" зазначав, що одна з головних відмінностей листа полягає в тому, що лист, крім образу автора, несе в собі образ конкретної особи, як її бачить автор. У цьому сенсі, вважає літературознавець, лист нагадує в малярстві портрет, а кожний портрет приносить образ спортретизованої людини і маляра. На думку вченого, можна б було класифікувати листи різних авторів відповідно до величини присутності в них образу адресата [14: 63].

В епістолярній літературі завжди присутня подвійна спрямованість розповіді й сприйняття. Але якщо щоденники та записні книжки можуть спочатку і не призначатися для широкого читання, хоч і в цьому випадку обов'язково є внутрішнє роздвоєння особистості митця на того, хто творить, і того, хто сприймає, діалог із самим собою, у листах орієнтація на адресата постійна. Присутність отримувача перетворює лист як форму монологу в діалог. Автор розповідає про себе, про свої почуття і думки, події свого життя, але іншому і для іншого. Тому в листах, як у мемуарах і автобіографічних творах, відбувається створення образу автора і реальних осіб, про які він пише.

Варто зазначити, у листі одна людина звертається до іншої не з будь-якої причини. Причиною для написання кореспонденції завжди бувають якісь вчинки, висловлювання, думки того, до кого звертається автор. І сам адресант, безпосередньо, особисто зацікавлений у тому, щоб підтримати або відкинути дії, погляди, прагнення адресата. Тому предмет листа, його тематична основа мають своєрідні риси. Відбираються і розглядаються власне ті факти, події, явища, які входять у коло інтересів адресата, які "оточують" його і викликають ті чи інші його вчинки, думки, прагнення. Таким чином, об'єктивна основа листа найтісніше пов'язується з його суб'єктами – автором і адресатом.

Аналізуючи образ читача у художньому творі, Х. Ортега-і-Гасет зазначає, що справжнє мовлення не лише говорить про щось, а що хтось звертається з ним до когось. У будь-якому процесі мовлення беруть участь суб'єкт мовлення та його адресат. Мова за самою своєю суттю діалогічна, й усі інші форми мовлення лише пригнічують її ефективність. Тому я й вважаю, що на увагу заслуговує лише та книга, яка дає нам відчуття того, що її автор здатний конкретно уявити свого читача, а його читач відчуває міцну руку автора" [15: 107]. Це можна певною мірою віднести і до листа, адже останній несе в собі, крім образу автора, суб'єктивний образ конкретної особи, але через своєрідне авторське заломлення, крізь призму авторської ментальності і рефлексій. Саме у цьому напрямку і стає можливою розмова про "вписаність у текст "образу адресата", який може бути подібно до образу автора "вчитаний" із тексту і який виступає як свого роду "маска", роль, що пропонується емпіричному читачеві.

Важливою проблемою видається нам і дослідження епістолярію за "чистотою жанрової структури". Аналіз природи письменницької кореспонденції передбачає з'ясування поняттєвої парадигми: криза – традиція – новаторство. Адже становлення нової естетичної якості відбувається у точці зіткнення модусів традиції і новаторства. Особливо "діалектичний процес переосмислення" (Г. Грабович) динамізується у кризових ситуаціях.

У художньому літературному процесі ХХ ст. окреслилися тенденції, які призвели до розмивання меж жанрів, виникнення їх нових утворень, що не вкладаються в канонічні рамки визначень. Цей процес літературознавці охарактеризовують як "гібридизація жанрів" або "розгерметизація канонічних жанрів". "Характерна риса часу – змішування жанрів, а не колишня їх аристократична чистокровність", – вважає Е. Межелайтіс [16: 183]. Вивчаючи приватну кореспонденцію зазначеного періоду, маємо можливість констатувати, що і тут відбулися певні зміни. Адже епістолярний жанр, як і всі інші, змінний, рухливий, тому, йдучи за духом часу, "старі, відносно стійкі жанрові форми наповнюються новим змістом, і, таким чином, відбувається їх постійна модифікація" [17: 107]. Типологія жанрів була витримана лише в період класицизму, коли існували жорсткі вимоги щодо чистоти й канонічності всіх літературних форм. Жанрові особливості зазначеного періоду визначаються також багатьма взаємопов'язаними факторами, адже в приватному листі, як елементі національної культури й документі індивідуальності, інтегруються й засвоюються різні чинники буття й духовності. Оскільки діяльність українських письменників припадає на умови жакливної дискримінації та постійної заборони, "приватний лист часом ставав єдиною можливістю, формою, засобом вияву не лише комунікативної, але й естетичної потреби" [18: 86].

Отже, еволюціонуючи, приватне листування, з одного боку, оволоділо новими "мовами" спілкування, з іншого – розробляло свою багатозначність. Епістоли приймають нові, не властиві для них якості: багатофункціональні листи, тип калейдоскопічної епістоли, що вбирає в себе "осколки" різних жанрів, гармонійно об'єднуючи їх в епістолярну розповідь. Водночас функціонували листи, для яких характерною рисою була єдина сюжетно-жанрова побудова.

Новим кроком у дослідженні письменницького епістолярію було б вивчення їх на проблемно-тематичному рівні. Тематиці відводилося важливе місце ще в античних теоріях епістолярного стилю, зокрема Деметрій вважав останню визначальною ознакою листа поряд з традиційною рамкою початку і кінця епістоли.

Лист, як і інші жанри, відбиває еволюцію культури в тому відношенні, як у ньому відбувається відбір і формування певних тем і змісту в цілому. Як відзначає І. Паперно, "...принцип відбору інформації, яка фіксується в листі... зумовлюється не тільки безпосередньою орієнтацією на адресата... – способи самовираження, події або деталі, варті зафіксування, були явищем, яке змінилося разом з орієнтацією культури. Усвідомлене як культурний факт в одну епоху, в іншу просто не помічається і відкидається як несуттєве... При цьому відбувається і зворотний процес: з одного боку, принципи самовираження формують склад листа, а з другого, зафіксоване входить у свідомість епохи і стає культурним фактом" [19: 107]. З'ясування тематичних особливостей листа дозволить відобразити процеси, що мали місце в культурі й літературі того періоду, коли останній створювався. Водночас це дасть можливість визначити і жанрову своєрідність епістолярію письменника.

У питанні співвідношення і взаємозв'язку між темою і жанром ми дотримуємося теорії М. Бахтіна, за якою тема усвідомлюється як жанрова "точка зору" на світ. За визначенням дослідника, "жанр є оригінальною єдністю теми і виступу на тему" [20: 253]. І оскільки "тема твору є темою цілого висловлювання як певного соціально-історичного акту" [20: 252], то й лист, що є безпосередньо таким висловлюванням, формуватиметься як особлива жанрова форма, в першу чергу, відповідно до певної тематики. Усе це і визначає місце тематики в формуванні та функціонуванні жанру епістоли.

Досліджуючи кореспонденцію другої половини ХХ ст., ми зробили висновок, що зміни, які мали місце в жанровій структурі листа, відбилися і на стильовій палітрі епістоли. Тому новим підходом до вивчення епістолярію стало б дослідження проблеми стилю в листах українських письменників другої половини ХХ ст.

Напевне, є сенс говорити про те, що серед інших стилів у листі переважає розмовний. Уже старі "риторики" відзначали, що епістола багата на розмовні інтонації. Однак слід сказати, що стиль листа і розмовна мова – не одне і те ж. Лист характеризується такими "параметрами" розмовної мови, як невимушеність, ситуативність, безпосередність у спілкуванні. Названі властивості розмовної мови, безперечно, переломлюються в листі. Кореспонденти часто розуміють один одного з півслова, якщо їм відома тема листування. Однак, якщо епістола є тільки початком листування, то в ній відсутня будь-яка ситуативність. Невимушеність також можлива не в будь-якому листі, а лише в товариському, дружньому, інтимному.

Слід зазначити, що ті "параметри", які для розмовної мови є визначальними і відрізняють її від інших мовних стилів, для листа виявляються також важливими, але аж ніяк не вичерпними ознаками його стильової

приналежності. Водночас розмовна мова за своєю природою спонтанна, а лист, навпаки, найчастіше обдумується; навіть у тому випадку, коли автор пише своє послання на "одному подиху", не замислюючись над фразою, сам процес написання здійснюється повільніше, ніж процес мовлення.

С. Антоненко вважає доцільним виділення в окремий жанр листів письменників, оскільки в них яскраво відображається особа автора, спостерігаються прояви ідіостилію письменника, у листах обов'язково позначається професійні мистецькі особливості, варіації в структуруванні тексту і використанні мовних засобів. Через те приватне неофіційне листування письменника наближається до розмовного, публіцистичного і художнього стилів, приватне офіційне – до ділового [21: 19]. Дослідник письменницького епістолярію 20–50 рр. ХХ ст. В. Кузьменко вважає, що "окремі кореспонденції є невід'ємними складовими частинами різних функціональних стилів, а, в свою чергу, тканина кожного листа зіткана з кількох стилів мови. Отже, з терміном "епістолярний стиль" можна погодитися лише за умови, якщо комплекс різних стилів прийняти за одне ціле" [22: 34]. Таким чином, на думку дослідника, епістола полістильова.

З цим твердженням можна погодитися, оскільки в нашому випадку йдеться про листи митців художнього слова, які, всупереч обмеженням і регламентації, часто-густо ламали епістолярні традиційні штампи і надавали листам, як і художнім творам, самостійної повнозначності. Адже і в своєму приватному листуванні вони залишалися передовсім митцями, а лист – зразком їх художнього саморозкриття.

На основі проведеного дослідження зроблено такі висновки: у галузі епістолографії відбулися певні позитивні зрушення, що проявилось у вивченні листів виключно як основного виду письмових джерел, а не в сукупності з різними групами актових матеріалів; листи стали об'єктом вивчення різноманітних наукових дисциплін та галузей; розроблена оригінальна методика датування будь-якої кореспонденції на основі формульного аналізу та з урахуванням епістолярних формул у конкретних хронологічних межах.

Однак, враховуючи всі попередні літературознавчі студії над епістолярієм, ми вважаємо за можливе виділити такі основні підходи до вивчення листа: за адресатно-рецептивною спрямованістю; за "чистотою" жанрової структури; за проблемно-тематичним спрямуванням; за стильовим принципом. Це дасть змогу поєднати аналіз особливостей епістоли з урахуванням факторів, а відтак – адекватно класифікувати жанрові модифікації за цілим комплексом найістотніших рис кореспонденції як серединної ланки духовно-культурної комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ткачівський В. Німецькомовна спадщина І.Франка та її домінуючі риси // Матеріали Другого Міжнародного конгресу українців. – Львів, 1993. – 22 – 28 серпня. – Т.: Літературознавство. – С. 313 – 314.
2. Копач О. З епістолярної спадщини Григорія Сковороди // Збірник наукових праць Канадського НТШ. – Торонто. – 1993. – С. 133 – 142.
3. Шерех Ю. Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія. – К.: Дніпро, 1993. – 347 с.
4. Коцюбинська М. "Зафіксоване й нетлінне". Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – 299 с.
5. Назарук М.Й. Українська епістолярна проза кінця XVI – поч. XVII ст.: Дисертація...канд. філол. наук. – К., 1994. – 192 с.
6. Вашків Л. Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі. – Тернопіль, 1998. – 134с.
7. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст. – К., 1998. – С. 29; 306.
8. Тургенев И.Е. Полное собрание сочинений и писем. Письма. – Т. 1. – С. 15-144.
9. Греч Н.И. Учебная книга российской словесности. – СПб, 1984. – Ч. 1. – 218 с.
10. Стасов В.В. Письма. – М.-Л., 1930. – 49 с.
11. Пушкин А.С. Письма. – М.-Л., 1926. – Т. 1. – С. 3-48.
12. Sicard Cl. Le journal de R.Martin du Gard, 252 p.
13. Leonard A. La crise du concept de litterature en France su XX siecle. P: Corti, 1975, 117 p.
14. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк-Торонто, 1984. – С. 48 - 96.
15. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М., 1988. – 312 с.
16. Межелайтис Э. Ночные бабочки: Монолог. – М., 1969. – 212 с.
17. Крижанівський С. Так що ж таке жанр – рід, вид чи різновид? // Збірник: Проблеми. Жанри. Майстерність. Літературно-критичні статті. – Вип. 1. – К., 1976. – 214 с.
18. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства // Третій Міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – Том: Літературознавство. – С. 85-91.
19. Паперно И.А. Об изучении поэтики письма // Уч. зап. Тартус. ун-та. – 1977. – Вып. 420. – С. 105 – 111.
20. Медведев П.Н. Формальный метод в литературоведении // Бахтин М.М. Тетралогия. – М., 1998. – С252; 275.
21. Антоненко С.В. Структура писем А.С. Пушкина (лингвостилистика текста). – К., 2000. – 154 с.
22. Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років ХХ ст. – К., 1998. – 306 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.09. 2005 р.

Мазоха Г.С. Епістолярне насліддя і парадигми наукового дослідження.

В статтє рассматриваются различные аспекты исследования эпистолярия. Обосновываются новые подходы к изучению писательского письма как формы самовыявления личности.

Mazokha G.S. Epistolary Heritage and Paradigms of Scientific Research.

The article considers different approaches to the investigation of the art of writing letters. Suggested also are the new ways of studying writer's letter as a form of self-expression.